

ताराबाई शिंदे

प्रास्ताविक

भारतात स्त्री सबलीकरण चळवळीचा पाया घालणाऱ्या समाजसुधारक लेखिका म्हणून ताराबाई शिंदे यांना ओळखले जाते. बुलढाणा (बेरार प्रांत) येथे १८५० मध्ये ताराबाई यांचा जन्म शिंदे कुटुंबात झाला. शिंदे कुटुंब सधन श्रीमंत जमीनदार होते. ताराबाईंना चार भाऊ होते. वडील बापूजी हरी शिंदे महसूल खात्यात मुख्य लिपिक होते. बापूजी शिंदे सत्यशोधक समाजाचे काम करत. त्यामुळे ताराबाईंवर पुरोगामी विचारांचा, सत्यशोधकी विचारांचा प्रभाव पडला. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना मराठी, हिंदी बरोबरच संस्कृत व इंग्रजीचेही धडे दिले. ताराबाई बुद्धिमान होत्या. त्यांचे वाचन अफाट होते. वैविध्यपूर्ण वाचनामुळे त्यांना चौफेर ज्ञान प्राप्त झाले. तत्कालीन परंपरेनुसार ताराबाईंना लग्न करावे लागले. ताराबाईंनी गोष पद्धती पाळली नाही. त्या घोडस्वारीही करत. पुढे त्यांना वैधव्य आले तरी त्यांनी अनिष्ट प्रथांचे अनुकरण केले नाही. त्यांच्या वडिलांनीही त्यांना याबाबत पाठिंबा दिला. त्यांनी केवळ स्वतः अनिष्ट प्रथा झुगारून थांबल्या असे नाही तर ताराबाई यांनी सार्वजनिक जीवनात सुधारणेच्या अनुषंगाने मोलाचे मोठे काम केले. त्यांच्या लेखन व कार्याने सुधारणेचे मौलिक काम केले. त्यांच्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे

सामाजिक कार्य व फुले दांपत्याचे मार्गदर्शन

सुधारणेच्या क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण सुधारक महात्मा जोतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या बरोबर ताराबाई शिंदे यांनी काम केले. समाजातील विविध प्रकारच्या छळाविषयी शिंदे यांना फुले यांनी जागृत केले. लिंग जात वास्तव समजावून दिले. ताराबाई शिंदे सत्यशोधक समाजाच्या सदस्य होत्या. त्या सत्यशोधक समाजाच्या केवळ सदस्य नव्हे तर संस्थापक सदस्य होत्या. फुले दांपत्याकडून प्रेरणा घेऊन त्यांनी काम केले. सामाजिक सुधारणा चळवळीत त्यांनी धडानीने भाग घेतला. विविध सामाजिक समस्या व विषमताविरोधात लढा दिला. म.फुले यांनीही ताराबाई शिंदे यांच्या कार्याचे कौतुक केले आहे. ते ताराबाई यांना 'चिरंजीवीनी' म्हणत.

लेखन कार्य

१८८२ मध्ये ताराबाई शिंदे यांचा 'स्त्री पुरुष तुलना' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. या ग्रंथाने महाराष्ट्रच नव्हे तर भारतभर प्रतिगामी विचारप्रवृत्तींना मोठा धक्का दिला. पुण्यातून प्रकाशित होणाऱ्या पुणे वैभव या वृत्तपत्रातील एका लेखाला उत्तर म्हणून ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री पुरुष तुलना हा निबंध (ग्रंथ) लिहिला आहे. ताराबाई शिंदे यांची जगभर ओळख निर्माण करणारा हा ग्रंथ आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेवर त्यांनी यात टीका केली आहे. सुधारणा चळवळीबाबत

उपयुक्त लेखनात हा ग्रंथ अत्यंत मौलिक आहे. भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती व त्याचे प्रश्न व उपेक्षा ही विविध अत्याचारी प्रथामधून कशी निर्माण झाली आहे त्याचे विश्लेषण त्यांनी या ग्रंथात केले आहे. त्यांनी सातत्याने महिला हक्क व अत्याचाराच्या अनुषंगाने लेखन केले. विधवांच्या प्रश्नाविषयी, पुनर्विवाहाविषयी आणि एकूणच त्या काळातल्या स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी त्यांनी अतिशय परखड भाषेत मांडलेले विचार स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथात आहेत. काळाच्या बरंच पुढे जाऊन केलेलं, पुरुषी मानसिकतेवर घाव घालणारं त्यांचं हे लेखन त्या काळात प्रचंड खळबळ माजवणारं ठरलं. स्त्रीशिक्षणाचा फारसा प्रसार न झालेल्या त्या काळात ताराबाई शिंदे यांच्यासारख्या मराठा समाजातील एका स्त्रीने समाजाच्या ज्वलंत प्रश्नासंबंधी इतक्या परखडपणे आपले विचार या ग्रंथातून मांडावेत, ही अपवादभूतच कृती होती.

स्त्रीवादी चळवळीचा पाया घातला

ताराबाई शिंदे यांचे 'स्त्री पुरुष तुलना' हा ग्रंथ विशेष गाजला. हा ग्रंथ क्रांतिकारी आहे. भारतातील स्त्रीवादी चळवळीवर त्याचा मोठा प्रभाव पडला. सामाजिक नियमांच्या एकांगीपणावर त्यांनी टीका केली त्याबाबत प्रश्न विचारले. एका अर्थाने त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्था व मानसिकतेस आव्हान दिले. त्यांचे विचार व कार्य काळाच्या पुढे होते. त्यांच्या विचार व कार्यामुळे पुढीलकाळात स्त्रीवादी विचारधारा येथे विस्तारू लागली. स्त्रीवादी विचाराना व्यक्त होण्याची पार्श्वभूमी तयार झाली. स्त्रीवादी चळवळीवर त्याचा प्रभाव दिसतो स्त्री प्रश्नाच्या अनुषंगाने संवाद त्यांनी सुरु करून दिला.

स्त्री पुरुष समतेचा पुरस्कार

समाजात स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली जाते. नेहमी त्यांना त्यांच्या न्याय्य हक्कापासून वंचित ठेवले जाते. त्यातून स्त्रीचे जीवन अधिक कष्टप्रद होते. ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री पुरुष समतेचा पुरस्कार केला. विजयलक्ष्मी या विधवेचा प्रश्न याकाळात खूप गाजला होता. विजयलक्ष्मीला न्यायालयाने शिक्षा दिली पुढे शिक्षेत काही सवलत दिली तेव्हा पुण्यातील काही वृत्तपत्रांनी त्यावर टीका करत कडक शिक्षेची मागणी केली. तेव्हा ताराबाई शिंदे यांनी या एकूण प्रकरणात विजयलक्ष्मी एकटीच कशी दोषी त्यास संबंधित पुरुषही जबाबदार आहे, टाळी एका हाताने वाजत नाही अशी भूमिका घेतली. स्त्री पुरुष समान असून त्यांचे सामाजिक जीवनातील स्थान व अधिकार समान असले पाहिजे अशा विचारांचा त्यांनी प्रचार प्रसार केला. अर्थात त्यांनी विरोध करयचा म्हणूनच पुरुषांवर टीका व विरोध केला नाही तर त्यांनी वास्तव मांडून सुधारणांची मागणी केली आहे.

पुनर्विवाहाचा पुरस्कार

त्यावेळी समाजात विशेषतः स्वतःला उच्च वर्णीय समजणाऱ्या समाजात स्त्री पुनर्विवाह होत नसत. विधवांचे केशवपण केले जात असे. अधिकतर वेळा नातेवाईकच या स्त्रियांचे शोषण करत. तसेच या स्त्रियांच्या वेशभूषेवरही बंधने होती. सार्वजनिक कार्यातही त्यांचा वावर प्रतिबंधित होता. स्वतःचे विचार, मत मांडण्याचीही मुभा नव्हती. अशा स्त्रीची गळचेपी करणाऱ्या व्यवस्थेविरोधात ताराबाई यांनी आवाज उठविला. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रीलाही पुनर्विवाहाचा अधिकार असायला हवे सांगत त्यांनी पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. पुनर्विवाहाविषयी त्यांनी म्हटलंय, "पुनर्विवाह न करण्याची चाल महारोगाप्रमाणे अनेक ठिकाणी व जातींत पसरली आहे. त्यामुळे किती लाखो व कोट्यवधी स्त्रिया वैधव्याचे असह्य दुःख कसकसे भोगीत असतील व भोगतील व त्यापासून कसकसे अनर्थ होत आहेत व होत असतील याची कल्पनासुद्धा करिता येत नाही." थोडक्यात पुनर्विवाह सर्वमान्य होऊन स्त्रीचे जीवन सुखकर व्हावे यासाठी त्यांनी आवाज उठविला. त्यांनी यासाठी इंग्रज सरकारने विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा करावा अशी मागणीही केली.

स्त्रीची प्रतिमा मलीन करण्यास विरोध

ताराबाई शिंदे यांनी सर्व व्यवस्थाबाबतीत खऱ्याखोट्याची पारख करून त्याची स्वीकार्हर्यता ठरविली. त्यासाठी चिकित्सा केली. त्यांचे वाचन अफाट होते. त्यामुळे त्यांनी दिलेले दाखले बिनतोड असत. कथा, कादंबऱ्यांचेही त्यांचे वाचन होते. हे साहित्य मनोरंजनपर व व्यावसायिक असून त्यात बरेचदा स्त्रियांचे करण्यात येणारे चित्रण पुरुषी मानसिकतेतून केले जात असे. त्यामुळे स्त्रीची प्रतिमा दुषित होते. यामुळे ताराबाईंनी अशा लेखनावर कठोर टीका केली. अशा लेखनातून स्त्रियांची बदनामी होते म्हणून हे लेखन वास्तवाला धरून नाही अशी त्यांची भूमिका होती.

बालविवाहास विरोध

ताराबाईंनी विधवा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करतानाच त्यांनी स्त्रियांच्या इतर प्रश्नाकडेही लक्ष वेधले आहे. त्याबाबतही त्यांनी सुधारणा घडविण्यास कार्य केले आहे. त्यांनी बालविवाहास विरोध केला. बहुपत्नीकत्वाच्या पद्धतीस त्यांनी विरोध केला. याबाबत त्यांनी आपल्या लेखनातून पितृसत्ताक व्यवस्थेतील या अन्याय प्रथांवर कठोर टीका केली आहे. स्त्रीचे अधिकार व हक्क तसेच स्त्रीचे सक्षमीकरण यावर त्यांनी लक्ष देत कार्य केले.

समारोप

ताराबाई शिंदे यांनी भारतातील सुधारणा चळवळीत दिलेले योगदान फार महत्त्वपूर्ण आहे. विशेषतः स्त्री सबलीकरणाच्या अनुषंगाने त्यांचे कार्य व प्रभाव फार मोठा आहे. त्यांनी स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून आपल्या संस्कृतीचा तर्कशुद्धपणे वेध घेतला. स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार मराठीतून सर्वप्रथम स्पष्टपणे मांडण्याचे धारिष्ट्य दाखविले. सामाजिक नियमांना आव्हान दिले

पुरुषांसाठी चांगले ते स्त्रियांसाठीही चांगले असा विचार देणाऱ्या ताराबाई शिंदे यांचा मृत्यू १९१० मध्ये झाला.